

کتابخانه های جهان اسلام

دردوره قرون وسطی ، قسطنطنیه تنها کانون فرهنگی در ناحیه مدیترانه شرقی نبود ، همسایگان نزدیک و رقیبان دیرینه روم شرقی که همانا مسلمانان باشند در قرن هفتم به ارج و اعتبار فرهنگی رسیدند . بعد از سال ۶۲۲ میلادی با گذشت چند دهه ، یعنی از زمان آغاز مبداء تاریخ مسلمانان ، دین اسلام همه دنیای عرب و کشورهای نزدیک منطقه از ایران تا مراکش (مغرب) را زیر نفوذ آئین خود قرار می دهد . در این دوره ، مسلمانان بارها به قسطنطنیه نزدیک شدند اما تا سال ۱۴۵۳ موفق به تصرف آن نشدند . در عرض این مدت ، مسلمانان تحت تعالیم اسلام ، به یک نیروی عظیم ادبی و نظامی دست یافتند که چندین صدسال دوام داشت . قبل از ظهور حضرت محمد (ص) ، سواد کمی میان اعراب رواج داشت اما نوعی از ادبیات شفاهی ، قصه و شعر نظیر آنچه که در زمان همردر یونان بود وجود داشت و از نسلی به نسل دیگر می رسید . اولین اثر مهم ادبی که به صورت نوشته ظاهر شده مانا قرآن مجید بود . این اثر مهم بیانگر دین اسلام و درعین حال قسمتهائی از محتوای انجیل را نیز در برداشت آموزش قرآن مجید و دانستن آن از فریض

همه مسلمانان گشت و از آن زمان سواد و علم از اهمیت بیشتری برخوردار شد برای آموزش قرآن مدارس زیادی ایجاد گشت حتی موسسات آموزشی عالی شروع بکار کردند و بسیاری از این موسسات آموزشی بامسجد و کلیسا نیز ارتباط داشتند. در نتیجه، زبان عربی به صورت یک زبان محکم آموزشی و مذهبی اعتبار یافت. عامل مساعد دیگری که به گسترش زبان عربی کمک کرد استفاده از کاغذ بود که از پارشمن^(۱) و پاپیروس ارزانتر تمام می شد و از جهات اقتصادی، امکان داشت که نسخه های فراوانی از آثار مهم ادبی و اسلامی در دسترس همگان قرار گیرد. صنعت کاغذسازی در حدود ۸۰۰ میلادی از راه آسیای مرکزی از چین به دست مسلمانان مشرق زمین رسید و با گسترش این صنعت میان مسلمانان، در سال ۹۵۰ میلادی وارد اسپانیا شد. کاغذ را از الیاف گیاهی می ساختند اما بهترین نوع آن از الیاف کتان و پنبه تهیه می شد.

گرچه آئین اسلام از طریق نیروی نظامی گسترش پیدا کرد و حتی عده ای از رهبران مسلمانان معتقد بودند که برای مردم کتابی به جز قرآن مجید لازم نیست ولی جامعه اسلامی " تحت تعالیم اسلام " یک جامعه دوستدار کتاب بود. در تاریخ دنیا بندرت کتاب تا این حد احترام انگیز و باارزش بوده است. مسلمانان متعهد، ضمن مطالعه قرآن، نسخه هایی از آن را نوشته و در اختیار دیگران قرار میدادند بدینسان هنر خطاطی و دبیری در جهان اسلام متداول گشت و هزاران نسخه از قرآن با خط زیبا و صافی خوب در دسترس مشتاقان دین اسلام قرار گرفت.

اولین مرکز دنیای اسلام، دمشق بود که در آن امویان از سال ۶۶۱ تا ۷۵۰ میلادی سلطنت کردند. خلفای اموی یک کتابخانه سلطنتی تاسیس کردند که در آن آرشیو دولتی و مذهبی نگهداری می شد. در حدود سال ۶۹۰ میلادی این آرشیوها از آثار ادبی و دینی جدا گشت و آرشیو کتابهای کلیسا در ساختمان ویژه ای جاداده شد. جهت

طلاب، این کتابخانه، کتابهای مورد نیاز را از نقاط مختلف دنیا تهیه میکرد. و کتابخانه دارای کتابها و آثاری در مورد طب، نجوم، ادبیات، تاریخ، فلسفه، علم کیمیا و بالاخره آثار بیشتری مربوط به دیانت اسلام بود.

مسیحیان نسطوری که در حدود سالهای ۴۸۵ میلادی در نتیجه آزار و اذیت به ایران فرار کرده بودند آثار مهمی از فرهنگ یونانی را با خود به ایران آوردند و اعراب بعد از فتح ایران، به ذخایر عظیم علوم یونانی و فلسفه دست یافتند که به سرعت به زبان عربی برگردانده شد. بطوری که تا سال ۷۵۰ میلادی اکثر آثار ادبی یونان به عربی ترجمه شده بود و فلسفه ارسطو با چنان وسعتی مورد بررسی قرار گرفته بود که دانشمندان اسلامی صدها اثر در این باره نوشته بودند.

دوره بزرگ در ادبیات مسلمانان و آموزش اسلامی در زمان خلفای عباسی، که از سال ۷۵۰ تا ۱۰۵۰ میلادی حکومت میکردند، آغاز میشود این خلفا پایتخت خود را به بغداد انتقال دادند و در طول حکومت آنها، قدرت و نفوذ اسلام به بیشتر نقاط مثل اسپانیا و حتی سواحل جنوبی فرانسه رسید. در عمل اسپانیا و مغرب هرگز سلطنت دودمان عباسی را بخود ندیدند و حدود کنترل این خلفا به سبب درگیریهای داخلی و خارجی مدام در تغییر بود اما از لحاظ فرهنگی، نواحی که اسلام پذیرفته بودند به صورت متحد درآمدند. خلفای اولیه عباسی که به آزادی بحث و عقیده معتقد بودند سبب گسترش دانشگاهها و کتابخانهها در سراسر قلمرو خود شدند. مامون دانشگاهی را در بغداد تاسیس کرد که دارای کتابخانه، آزمایشگاه، دانشجویان حقوق بگیر و حتی رصدخانه بود. کتابهای این موسسه از زبانهای مختلف انتخاب شده بود و در آن به زبانهای مختلف بحث و گفتگو میشد. این کتابخانه‌ها به روی همه علاقمندان به آثار دینی و علم، فلسفه، طب و شعر همواره

بازبود. روابط فرهنگی و علمی میان کشورهای اروپایی، آفریقایی و آسیایی به ویژه در زمان صلح برقرار می‌شد.

مبادله فکر و اندیشه، میان شرق و غرب در تمام دوره - خلافت عباسیان ادامه داشت و امکان دارد که در این دوره، دنیای اسلام، مطالب علمی و فرهنگی بیشتری از جهان غرب دریافت می‌دارد اما مطالب محدودی به دنیای غرب می‌فرستد. بعدها این جریان فرهنگی کاملاً برعکس می‌شود و دنیای اسلام مطالب بیشتری به جهان غرب می‌فرستد. در سال ۹۰۰ میلادی، بغداد مرکز آموزش علوم مختلف می‌گردد و اگر از قسطنطنیه پیشی نگرفته باشد اما احتمالاً رقیب سرسخت علمی بر آن به شمار می‌رفته است تا آنجا که مدارس و موسسات علمی و فرهنگی بغداد، نمونه و الگوی شناخته شده در سراسر دنیای اسلام بود. گفته می‌شود که شهر بغداد در سال ۸۹۱ میلادی به تنهایی دارای بیش از صد کتابفروشی بود و در اوج شکوفایی فرهنگی، مردم از ۳۰ کتابخانه عمومی بهره‌مند می‌شدند. سایر کتابخانه‌ها و موسسات آموزشی در بخارا، سمرقند، در طول جاده چین، بصره، دمشق، قاهره، مغرب و اسپانیا فعالیت داشتند. جغرافیدان معروف یاقوت حموی که به سال ۱۲۲۸ میلادی از سمرقند دیدار کرده است می‌گوید شهردارای ۱۲ کتابخانه عمومی است که ۱۰۰ کتابخانه در ساختمانهای مخصوص و دو کتابخانه در مسجد قرار دارد یکی از کتابخانه‌ها دارای ۱۲۰۰۰ جلد کتاب به صورت دست‌نویس دارد. یاقوت حموی اضافه می‌کند که روش امانت دادن کتاب به قدری آزاد است که قادر بودم در هر نوبت بیش از ۲۰۰ جلد کتاب به امانت بگیرم و در اطاق خود مطالعه کنم.

در دوره حکومت ترکان سلجوقی، در مشرق زمین، آموزش مسلمانان بیشتر در زمینه الهیات بود اما در این دوره نیز، دانشگاه بزرگ نظامیه بغداد به سال ۱۰۶۵ میلادی تاسیس شد که علاوه بر علوم دینی، رشته‌های دیگری نیز تدریس می‌شد این

دانشگاه برای دانشجویان خود امکانات لازم از قبیل مسکن، بورس تحصیلی، امتیازات استادی و سایر امتیازاتی که دانشگاه‌های امروزی دارا میباشند فراهم آورده بود. یک بیمارستان با این دانشگاه در ارتباط بود هم دانشگاه و هم بیمارستان کتابخانهٔ مجهزی داشتند.

در مصر خلفای فاطمی از قرن دهم تا دوازدهم یک مرکز فرهنگی بوجود آوردند که رقیب مراکز فرهنگی آن زمان بود. دانشگاه الازهر به سال ۹۷۲ در قاهره تاسیس شد و تا به امروز با اعتبار علمی به حیات خود ادامه می‌دهد. هر چند که عراق آمیز است اما گفته میشود که قاهره در اوج شکوفائی فرهنگی خود در اواسط قرن یازدهم، بیش از یک میلیون جلد کتاب در کتابخانه‌های شهر داشت. شورش سال ۱۰۶۸ که بر علیه خاندان فاطمی صورت گرفت سبب ویرانی قصرهای سلطنتی و از بین رفتن ۲۰۰۰۰۰ جلد کتاب شد. بر اساس یک گزارش کتابهای کتابخانه‌ها که اغلب نسخ خطی بودند جهت آتش روشن کردن سربازان بکار گرفته میشد و از جلدهای چرمی کتابها در تعمیر کفش سربازان استفاده شد. برابر همین گزارش، قاهره در دورهٔ شکوفائی فرهنگی خود دارای کتابداران و کارمندان ورزیده بود که از آن جمله می‌توان از مدیتران کتابخانه‌ها، صحافان، خوش‌نویسان، خدمتکاران و محافظان رانام برد. این موسسات فرهنگی، از عایدات مستغلات اداره می‌شد. عایداتی که کتابخانه‌ها به وسیلهٔ آن ایجاد شده بود. بنظر میرسد که این کتابخانه بیش از ۲۴۰۰ نسخه قرآن داشتند که اغلب آنها به دست خوشنویسان و به دست صحافان هنرمند مجلد شده بود. در دورهٔ خلافت خاندان فاطمی علوم مختلف به ویژه نجوم، هنر و معماری پیشرفت کرد و کتابهای ادبی نیز به تعداد صدها جلد با کمک این کتابخانه‌ها نوشته شد.

ناحیه دیگری که در آن دانش و فرهنگ مسلمانان به تکامل

رسید اسپانیا بود که به مدت چندین قرن دین اسلام حاکم بر آن سرزمین بود در این مدت دانشگاهها و کتابخانه‌های بزرگ ایجاد شد و در کتابخانه قرطبه^(۲) ۴۰۰۰۰۰ جلد کتاب موجود بود و تنها فهرست کتابهای این کتابخانه در ۴۴ جلد تهیه شده بود. در دوره حکومت الحاکم به امر الله (۹۷۶-۹۶۱) این کتابخانه ۵۰۰ کارمند و کتابدار داشت و در میان آنها مشاورینی بودند که برای خرید کتاب به نقاط مختلف دنیای آن روز سفر می‌کردند. در سایر نواحی اسلامی اسپانیا در قرن دهم تا ۷۰ کتابخانه فعالیت داشت این کتابخانه‌ها یا در دانشگاهها قرار داشتند و یا در مساجد فعالیت می‌کردند.

در تاریخ فرهنگی دنیا، نمونه‌های محدودی را سراغ داریم که کتابخانه‌های شخصی به میزان کتابخانه‌های شخصی مسلمانان برسد. بعد از فتوحات اعراب، کتابداری شغل مقدسی شمرده می‌شد. کتابخانه‌های شخصی بیشتر از کتابهای جغرافیا، تاریخ، بیوگرافی تشکیل می‌شد. مدس می‌زنند تعداد کتابهایی که در دسترس و یا در اختیار مسلمانان بود بیش از همه کتابهای کتابخانه‌های عمومی و کتابخانه‌های شخصی دنیا مغرب زمین بود. ثروتمندانی که دارای کتابخانه شخصی بودند در اغلب موارد کتابخانه خود را در اختیار عموم علاقمندان قرار می‌دادند تا به رشد فکری جامعه اسلامی کمک نمایند.

موضوع جالب در مورد کتابخانه‌های دنیا اسلام، تنوع مطالب و عناوین کتابها بود به جز آثار مذهبی سایر ادیان، مسلمانان کتابهای رشته‌های دیگر را جمع آوری، نسخه برداری و ترجمه کرده مورد استفاده قرار می‌دادند. آثار کلاسیک یونانی و لاتینی، فلسفه، تاریخ مصر، آثار رزمی هند، اشعار ادبی فرانسه در قرون وسطی در اغلب کتابخانه‌های مسلمانان پیدا می‌شد. کتابهای مربوط به قانون در بسیاری از کتابخانه وجود داشت و نشانه

احترامی بود که مسلمانان به قانون قائل بودند هر چند که این قوانین با قوانین آنها تفاوت داشت .

در کتابخانه‌های بزرگ ، اطاقها به موضوعات مختلف اختصاص داشت و در اغلب آنها موضوعات مختلف کارشناسان ویژه‌ای داشت اما در کتابخانه‌های کوچک کتابها در صندوقها نگهداری میشد و فهرست آنها در روی صندوق نصب میشد . در کتابخانه‌های بزرگ کارمندان ، نسخه‌نویسان ، صحافان ، و نویسندگان کتابهای خطی تعدادشان بسیار زیاد بود . کتابداران ، علما و دانشجویانی بودند که در نویسندگی ، شاعری و یا از زبانهای مختلف اطلاع داشتند . اداره کتابخانه‌ها به عهده مدیران حرفه‌ای بود . بسیاری از کتابخانه‌های بزرگ اسلامی نه تنها دارای اطاق مطالعه بود بلکه اغلب اطاقهای بزرگی نیز به سخنرانیها اختصاص داشت و اطاقهای کم وسعت نیز در بحث‌های علمی و فلسفی مورد استفاده قرار می‌گرفت . مهم اینجاست که در موارد مختلف مطالب کتابها بطور مجانی نوشته شده و یا نسخه برداری می‌گشت و در صورت لزوم ترجمه می‌شد و در پایان کار ، کتاب آماده شده بطور رایگان در اختیار مشتاقان علم و ادب قرار می‌گرفت .

متأسفانه سرنوشت کتابخانه‌های دنیا اسلام ، نظیر اغلب کتابخانه‌های دنیا غم‌انگیز می‌نماید . کتابخانه‌های بزرگ جهان اسلام در جنگهای داخلی ، کشمکش‌های مذهبی و بای‌اعتنایی حکام به نابودی کشیده شدند در نابودی این کتابخانه‌ها ، تزاراج مسیحیان را در جنگهای صلیبی نباید فراموش کرد . در سوریه ، فلسطین و آفریقای شمالی ، مسیحیان کتابخانه‌ها را طوری نابود کردند که چند سال قبل از آن ، وحشها در ایتالیا به این جنایت فرهنگی مرتکب شده بودند . در محوطه پاره‌ای از کتابخانه‌های دنیای اسلام ، صحنه‌های کتابسوزی و آتش‌بازی ، رقت‌انگیز و ملال آور می‌نماید . شاید حمله مغول بزرگترین اثرآوردن نابودی

کتابخانه‌های دنیای اسلامی داشته‌است. این قوم که از استیهای آسیای مرکزی سرازیر می‌شدند شهرهای بخارا، سمرقند، مرو و سایر بلاد اسلامی را به‌آتش و خون کشیدند. سمرقند بیش از ۵۰ سال یک شهر اسلامی بود. و مدارس و کتابخانه‌های آن مشهور و درکمال مطلوب مورد استفاده بود. همه کتابهای معروف کتابخانه‌های شهرهای اسلامی که جهت تهیه آنها صدها سال زحمت کشیده شده بود در عرض چند روز به‌آتش کشیده شد و یا به رودهای دجله انداخته شد. نویسندگانی در اهمیت کتابها می‌گویند: با کتابها پلی بر روی رودخانه ساختند که مردی میتواند با اسب از آن عبور کند. در این یورش دانشمندان نیز همراه کتابها نابود گشتند. گفته میشود که شکوه و عظمت دنیای اسلام و ارزشهای فرهنگی آن به دست مغولان بکلی از میان رفت.

در پایان می‌توان چنین به قضاوت نشست که اگر اروپا در طول هزار سال از دانی و فرهنگ دنیای اسلام استفاده نمی‌کرد پیشرفتهای فرهنگی اروپای جدید، تا حدود قابل توجهی بتأخیر می‌افتاد، بدین ترتیب در هر بررسی و تحقیق که در مورد پیشرفتهای کتابخانه‌های مغرب زمین صورت می‌گیرد لازم است به ارتباط هزار ساله میراث ادبی و فرهنگی دنیای اسلام با اروپا عمیقاً تأکید شود.

* مقاله " کتابخانه‌های جهان اسلام " از کتاب تاریخ کتابخانه‌ها در غرب تألیف المر د. جانسن و مایکل ه. هریس ترجمه و اقتباس شده است . این کتاب یکی از منابع مهم علوم کتابداری در دانشگاه‌ها و آموزشهای کتابداری در کشورهای غربی بشمار می‌آید . هدف از ترجمه بخشی از این کتاب ، نشان دادن نگرشهای محققین غربی نسبت به کتابخانه‌های جهان اسلام و ارزش و اعتبار دنیسای اسلام در گسترش علوم کتابداری و کتابخانه‌ها در فرهنگ جهانی است که در تاریخ قرون وسطی سهم شایسته‌ای را به خود اختصاص داده است

Elmer D. Johnson and Michael H. Harris: History of Libraries in th Western world. Third edition.
Metuchen ,N.J. 1976,PP.83-93.